

ΝΙΚΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΑΝΑΠΛ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ Α.Π.Θ.

ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΣΤΟΝ ΑΡΑΒΙΚΟ ΚΟΣΜΟ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ*

1. Εισαγωγή

Ο Χριστιανισμός γεννήθηκε και άνθισε στο γεωγραφικό και πολιτισμικό χώρο της σημερινής Μέσης Ανατολής. Παρά την αριθμητική του μείωση, που οφείλεται στις ποικίλες ιστορικές περιπέτειες που πέρασε κατά τη διάρκεια των αιώνων, παραμένει διάσπαρτος στην Παλαιστίνη, την Αίγυπτο, τη Συρία, την Ιορδανία, το Λίβανο και το Ιράκ. Η διαρκής και αδιάλειπτη παρουσία των χριστιανών στην περιοχή αυτή, η συνύπαρξή τους με τους μουσουλμάνους συμπατριώτες τους για πάνω από δεκατέσσερις αιώνες, αλλά και η συμβολή τους στη διαμόρφωση του μεσαιωνικού και του νεότερου αραβικού πολιτισμού, τους αποδίδουν δικαιωματικά μια ιδιαίτερα σημαντική θέση στο σύγχρονο αραβικό κόσμο. Παρόλο που τα αριθμητικά τους μεγέθη είναι σήμερα περιορισμένα, λόγω των ποικίλων περιπετειών που βίωσαν κατά τη διάρκεια των αιώνων, οι ίδιοι αποτελούν την επιτομή μιας

* Το άρθρο αυτό αφιερώνεται στον καθηγητή κ. Βασίλειο Γιούλτση, ο οποίος με τον κοσμοπολιτισμό της σκέψης του και την «οικουμενικότητα» της δράσης του διέυρνε τους ορίζοντες όλων όσοι είχαμε την τύχη να μαθητεύσουμε κοντά του. Η δημοσίευσή του είχε προβλεφθεί για τον τελευταίο έντυπο τόμο της Επιστημονικής Επετηρίδας του Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ. (τ. 18/2009-2010) που είναι αφιερωμένος στον καθηγητή κ. Γιούλτση, αλλά ο «δαίμων του τυπογραφείου» το «αφαίρεσε» από την τελική έκδοση. Αφιερώνεται επίσης στους χριστιανούς της Μέσης Ανατολής οι οποίοι αγωνίζονται να επιβιώσουν στις πατρογονικές τους εστίες.

μακράς ιστορίας, όπου οι δογματικές διαφοροποιήσεις εμπλέκονται με τις πολιτικές συγκρούσεις ή τις πολιτικές σκοπιμότητες.

Το άρθρο αυτό εξετάζει αφενός την πραγματική θέση των χριστιανών στο σύγχρονο αραβικό κόσμο και αφετέρου τις κύριες ερευνητικές θέσεις που προκύπτουν από τη διεθνή και ελληνική έρευνα σχετικά με τις τοπικές χριστιανικές κοινότητες. Χωρίς να παραβλέπουμε τους ποικίλους ενδογενείς / ενδο-κοινοτικούς και εξωγενείς / εξω-κοινοτικούς παράγοντες που διαφοροποιούν αυτές τις κοινότητες, εντούτοις, για λόγους πρακτικούς, στο παρόν άρθρο θα τις αντιμετωπίσουμε ως ενιαίο σώμα, αφού προηγουμένως γνωρίσουμε την ποικιλομορφία τους.

2. Η ταυτότητα των χριστιανών του αραβικού κόσμου

Μια σειρά ενδο-εκκλησιαστικών αντιλήψεων με δογματικές αποκλίσεις αλλά και εξω-εκκλησιαστικών παραγόντων με πολιτικές, εθνοτικές και γλωσσικές διαστάσεις διαμόρφωσε το σύγχρονο χριστιανικό τοπίο του αραβικού κόσμου. Όλη η ιστορία της διάσπασης του χριστιανικού κόσμου με τα μεγάλα και μικρά σχίσματα, και κυρίως τα σχίσματα του 5^{ου} και του 11^{ου} αιώνα, είναι αποτυπωμένη στο θρησκευτικό χάρτη της Μέσης Ανατολής, όπου ο χριστιανισμός εκπροσωπείται από όλες τις διακλαδώσεις του. Αυτός ο θρησκευτικός χριστιανικός χάρτης περιλαμβάνει δεκαπέντε περίπου χριστιανικές κοινότητες ή Εκκλησίες, οι περισσότερες εκ των οποίων έχουν πρωτοχριστιανική προέλευση¹.

¹ Για τη σημερινή εικόνα των χριστιανικών Εκκλησιών στη Μέση Ανατολή, βλ. ενδεικτικά, το αφιέρωμα «Chrétien Arabes, Le sens d' un dossier», *France-Pays Arabes*, Paris 1981, Ελ Χασάν Μπιν Ταλάλ, *Ο Χριστιανισμός στον αραβικό κόσμο*, Καστανιώτη, Αθήνα 1997, Ουίλιαμ Νταλρίμπλ, *Ταξίδι στη σκιά του Βυζαντίου*, μτφρ. Κατ. Οικονομάκου, Ωκεανίδα, Αθήνα 1999, Laurent Chabry & Annie Chabry, *Οι Μειονότητες εθνικές και θρησκευτικές στη Μέση Ανατολή, Τα αίτια των συγκρού-*

Σήμερα, λοιπόν, στη Μέση Ανατολή διακρίνονται: α) Οι ελληνορθόδοξοι ή Ρωμιοί Ορθόδοξοι οι οποίοι εκτείνονται σε όλη τη Μέση Ανατολή, καθώς η εκκλησιαστική τους δικαιοδοσία εκπροσωπείται από τα τρία πρεσβυγενή Πατριαρχεία της Ανατολής, δηλαδή Ιεροσολύμων, Αντιοχείας και Αλεξανδρείας. Η εθνοτική και γλωσσική ταυτότητα των ελληνορθόδοξων είναι ανομοιογενής, αφού η πληθυσμιακή σύνθεση κάθε Πατριαρχείου είναι διαφορετική, όπως και η λειτουργική του γλώσσα. Στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, ο Πατριάρχης και οι επίσκοποι είναι ελληνικής καταγωγής ενώ οι ιερείς και οι πιστοί είναι αραβόφωνοι, παλαιστινιακής καταγωγής κυρίως. Οι ακολουθίες τελούνται και στις δύο γλώσσες αλλά πολλοί αραβόφωνοι ορθόδοξοι επιδιώκουν την αραβοποίηση όχι μόνο της λατρείας αλλά και της εκκλησιαστικής διοίκησης. Οι ελληνορθόδοξοι του Πατριαρχείου Αντιοχείας αποδέχονται πλήρως την αραβική τους ταυτότητα, αφού ο Πατριάρχης, οι επίσκοποι, ο κλήρος και οι πιστοί είναι Άραβες, η δε γλώσσα της λατρείας είναι η αραβική, η οποία είχε αντικαταστήσει προοδευτικά την ελληνική στις πόλεις και τη συριακή στην ύπαιθρο. Στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας κυριαρχεί το ελληνικό στοιχείο, αφού ο Πατριάρχης και οι επίσκοποι είναι Έλληνες και ποιμαίνουν ένα ελληνόφωνο ποίμνιο στην πλειονότητά του, ιδιαίτερα στην περιφέρεια της Αιγύπτου².

β) Οι Νεστοριανοί, οι οποίοι συνέστησαν Εκκλησία με έδρα τη Σελεύκεια ή Κτησιφώντα (κοντά στη σημερινή Βαγ-

σεων, μτφρ. Εύη Νάτσου, Θετίλη, Αθήνα χ.χ., Claude Lorieux, *Chrétiens d'Orient en terres d'Islam*, Perrin, Paris 2001, « Chrétiens d'Orient », *Confluences Méditerranée* 66 (2008) και ιδιαίτερα, Pierre Blanc, « La place des chrétiens dans les sociétés arabes : Histoire et actualité d'une longue quête », *Confluences Méditerranée* 66 (2008): 9-25.

² Το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας περιλαμβάνει στη δικαιοδοσία του γενικότερα την αφρικανική ήπειρο, όπου τη μεγάλη πλειοψηφία των πιστών αποτελούν οι ντόπιοι χριστιανοί προερχόμενοι κατά κύριο λόγο από την ιεραποστολική δράση της Ορθόδοξης Εκκλησίας που επιτελείται τα τελευταία χρόνια στην περιοχή αυτή.

δάτη), μετά την άρνησή τους να δεχτούν τις αποφάσεις της Γ' Οικουμενικής Συνόδου της Εφέσου (431). Η εκκλησία αυτή, που επιβιώνει σήμερα κυρίως στο Ιράκ, διακρίνεται σε επιμέρους ανεξάρτητες εκκλησίες, όπως είναι η Ασσυριακή, η οποία στον τελετουργικό της τύπο διατηρεί την αραμαϊκή γλώσσα και η Χαλδαϊκή, η οποία διατηρώντας επίσης τα παραδοσιακά της στοιχεία στη λατρεία και τη γλώσσα, βρίσκεται σε κοινωνία με την Εκκλησία της Ρώμης³.

γ) Οι Αρχαίες Ανατολικές ή Ανατολικές Ορθόδοξες Εκκλησίες⁴, οι οποίες συγκροτήθηκαν μετά την Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας (451)⁵. Τη μεγαλύτερη ομάδα αυτών των Εκκλησιών συνιστά η Κοπτική Ορθόδοξη Εκκλησία της Αιγύπτου, η οποία είναι οργανωμένη σε Πατριαρχείο, με έδρα αρχικά την Αλεξάνδρεια, και μετά τη μουσουλμανική κατάκτηση, από τον 9^ο αιώνα, το Κάιρο. Οι Κόπτες αποτελούν το 10% (σύμφωνα με άλλες στατιστικές το 15%) του συ-

³ Βλ. περισσότερα, Raymond Le Coz, *Histoire de l'Eglise d'Orient. Chrétiens d'Irak, d'Iran et de Turquie*, Ed. Du Cerf, Paris 1995, Joseph Yacoub, *Babylone chrétienne. Géopolitique de l'Eglise de Mésopotamie*, Desclée de Brower, Paris 1996.

⁴ Οι Εκκλησίες αυτές έχουν χαρακτηριστεί κατά καιρούς με διάφορους όρους, όπως Προχαλκηδόνιες, Αντιχαλκηδόνιες ή μη Χαλκηδόνιες, λόγω της αντίθεσής τους στις αποφάσεις της Συνόδου της Χαλκηδόνας (451). Εντούτοις, οι ίδιες αυτοπροσδιορίζονται ως Ανατολικές Ορθόδοξες Εκκλησίες, επειδή ισχυρίζονται ότι διατηρούν την αρχαία παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Με αυτόν τον όρο επομένως έχουν γίνει αποδεκτές και αναγνωρίζονται από επίσημα δια-χριστιανικά όργανα, όπως π.χ. το Π.Σ.Ε., και ως εκ τούτου από τις Εκκλησίες που συμμετέχουν σε αυτά τα όργανα, μεταξύ των οποίων και η Ορθόδοξη. Για μια ιστορικο-θεολογική προσέγγιση αυτών των Εκκλησιών, βλ. Νίκη Παπαγεωργίου, «Οι Αρχαίες Εκκλησίες της Ανατολής», στο Ι. Πέτρου (επιμ.), *Ιστορία της Ορθοδοξίας. Η Ορθοδοξία σε διάλογο*, τόμος 8, ROAD [Αθήνα 2009], σσ. 124-147 & 573, ενώ για μια κοινωνικο-πολιτική προσέγγιση, βλ. της ίδιας, “Social and political position of non chalcedonian Christian communities” in Evangelos Venizelos & Antoine Pantelis (eds), *Civilisations and Public Law/Civilisations et Droit Public*, European Public Law Series/Bibliothèque de Droit Public Européen, Volume LXXIX, Esperia Publications Ltd, London 2005, pp. 605-614.

⁵ Βλ. Γεωργίου Μαρτζέλου, *Γένεση και πηγές του Όρου της Χαλκηδόνας*, Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1986. Βλ. επίσης, Tadros Y. Malaty, «Μονοφυσισμός και Διοφυσισμός», *Σύναξη* 30 (1989): 31-34.

νολικού πληθυσμού της Αιγύπτου και συνιστούν μια δραστήρια Εκκλησία, η οποία διατηρεί την κοπτική ως γλώσσα λατρείας και έχει πλούσιο εκπαιδευτικό και φιλανθρωπικό έργο⁶.

Μια δεύτερη ομάδα αποτελούν οι Συρο-ορθόδοξοι ή Συρο-Ιακωβίτες, οι οποίοι, κατά το πρότυπο των Αιγυπτίων, οργανώθηκαν επίσης σε ανεξάρτητη εκκλησία, τον 6^ο αιώνα, με κέντρο την Αντιόχεια, από τον επίσκοπο Έδεσσας Ιάκωβο Βαραδαίο (+578). Είναι εγκαταστημένοι κυρίως στη Συρία και στο Λίβανο με πληθυσμιακές νησίδες στην Τουρκία και το Ιράκ. Η έδρα του Πατριαρχείου τους, σήμερα, βρίσκεται στη Δαμασκό, μεταφερμένη από την Αντιόχεια, που ανήκει πλέον στην Τουρκία. Οι εθνικές εκκαθαρίσεις στην Τουρκία μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο και η μεγάλη μετανάστευση για οικονομικούς και πολιτικούς λόγους έχει περιορίσει τον αριθμό τους σε μερικές χιλιάδες (500.000 περίπου)⁷.

Μια τρίτη ομάδα αποτελούν οι Αρμένιοι, οι οποίοι για λόγους περισσότερο πολιτικούς παρά θεολογικούς, διέκοψαν την κοινωνία τους με την ενιαία Ορθόδοξη Καθολική Εκκλησία του Βυζαντίου ήδη από το 365 και απετέλεσαν ανεξάρτητη Εκκλησία υπό τον «Καθολικό» λεγόμενο Πατριά-

⁶ Περισσότερες πληροφορίες για την Κοπτική Εκκλησία, βλ. ενδεικτικά, O. F. A. Meinardus, *Two Thousand Years of Coptic Christianity*, The American University of Cairo Press, Cairo 1999, John H. Watson, *Among the Copts*, Sussex Academic Press, 2000. Τα πιο πρόσφατα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Κοπτική Εκκλησία από φονταμενταλιστικές ισλαμικές επιθέσεις αποτυπώνονται στα δημοσιογραφικά ρεπορτάζ, βλ., Ελισάβετ Παστρίκου & Ειρήνης Ψυχάρη, «Η μεγάλη έξοδος των χριστιανών από τη Μέση Ανατολή», *Το Βήμα*, 9 Ιανουαρίου 2011, σ. Α32-Α33, Πέτρου Παπακωνσταντίνου, «Θρυαλλίδα οι θρησκείες στη Μέση Ανατολή», *Η Καθημερινή*, 9 Ιανουαρίου 2011, σ. 23. Βλ. επίσης, Eliane Ursula Ettmueller, "Les coptes et le musulmans, une fraternité précaire ?", *Confluences Méditerranée* 66 (2008) : 117-128.

⁷ Περισσότερα για τους Συρορθόδοξους, βλ. Christine Chaillot, *The Syrian Orthodox Church of Antioch and all the East. A brief introduction to its life and spirituality*, Inter-Orthodox Dialogue, Genève, 1998, Nizar Niama Alkissis, «Θρησκευτικές Αξίες και Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Συριακή Κοινωνία. Εμπειρική Έρευνα σε μια Χριστιανική Κοινότητα», Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2011.

ρχη του Ετσμιατζίν (Echmiatzin), υιοθετώντας μεταγενέστερα (506) τη «μονοφυσιτική» ορολογία. Το επίκεντρο της αρμενικής Εκκλησίας στη Μέση Ανατολή είναι το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων και περιλαμβάνει τους πιστούς του Ισραήλ, της Ιορδανίας και της Παλαιστινιακής Αρχής, ενώ το Καθολικαίτο της Κιλικίας που εδρεύει στο Λίβανο, έχει δικαιοδοσία – συν τοις άλλοις- στο Λίβανο και τη Συρία⁸.

Όλες αυτές οι ανατολικές ορθόδοξες ή αρχαίες ορθόδοξες Εκκλησίες υιοθετώντας τη «μία φύση» του Χριστού ως επίσημη διδασκαλία και χρησιμοποιώντας στην λατρεία τους μια λειτουργική γλώσσα διαφορετική της ελληνικής (δηλαδή κοπτική, συριακή και αρμενική αντίστοιχα) θα επικυρώσουν τις αποστάσεις τους από την Ορθόδοξη Βυζαντινή Εκκλησία και θα συγκροτήσουν όχι μόνο μια ιδιαίτερη θεολογική αλλά και μια εθνο-πολιτισμική και γλωσσική ταυτότητα σε σχέση με την ελληνόφωνη ορθοδοξία.

δ) Οι Μαρωνίτες συνιστούν μια ακόμη αρχαία χριστιανική κοινότητα της Μέσης Ανατολής, η δογματική προέλευση της οποίας δεν είναι τόσο ξεκάθαρη. Οι Μαρωνίτες οργανώθηκαν σε ανεξάρτητη Εκκλησία γύρω από το θρησκευτικό τους κέντρο, το μοναστήρι του Αγίου Μαρούν, στην κοιλάδα του ποταμού Ορόντη (Χάμα Συρίας), από όπου πήραν και το όνομά τους τον 7^ο αιώνα (μετά την ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο, 680). Ο πρώτος Πατριάρχης της εν λόγω Εκκλησίας και ηγούμενος αυτού του μοναστηριού, ο Ιωάννης Μαρούν, μετέφερε την έδρα του Μαρωνιτικού Πατριαρχείου στο χωριό Καφαρχάου, του όρους Λιβάνου, στο οποίο είχαν καταφύ-

⁸ Ειδικότερα για τη θέση των Αρμενίων στη Μέση Ανατολή, βλ. R. Kévorkian, L. Nardiguián et V. Tachjian (eds), *Les Arméniens 1917-1939 : La quête d'un refuge*, Presses de Université Saint-Joseph, Beyrouth 2006, Nicola Migliorino, *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria : Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis*, Berghahn Books, Oxford and New York 2008, Nicola Migliorino & Ara Sanjian, « Les communautés arméniennes du Proche-Orient arabe » *Confluences Méditerranée* 66 (2008) : 73-82.

γει και ορισμένες μουσουλμανικές μειονότητες, κυρίως Σιίτες και Δρούζοι. Οι Μαρωνίτες στη συνέχεια (1187) αποδέχτηκαν τη δικαιοδοσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και ενώθηκαν με αυτήν. Αποτελούν σήμερα τη μεγάλη πλειοψηφία των χριστιανών στο Λίβανο και διατηρούν τη συριακή ως λειτουργική τους γλώσσα.

ε) Η διαίρεση μεταξύ Ανατολικού και Δυτικού χριστιανισμού, τον 11^ο αιώνα, είχε τις συνέπειές της και στον αραβικό χριστιανισμό, καθώς εγκαθιδρύεται επίσης στην περιοχή η παρουσία της Ρωμαιοκαθολικής ή Λατινικής Εκκλησίας. Οι κατακτήσεις των σταυροφόρων αφενός και η λειτουργία ιεραποστολών εκ μέρους των δυτικών εκκλησιών αφετέρου, στα όρια των Δυνάμεων Εντολής, δημιούργησε νέες εκκλησιαστικές διοικήσεις με τη μορφή συνιτικών Εκκλησιών. Έτσι ανέκυψαν οι Ελληνο-καθολικοί, οι Συρο-καθολικοί, οι Ασσυρο-χαλδαίοι, οι Κοπτο-καθολικοί και οι Αρμενο-καθολικοί.

στ) Τέλος, οι νεώτερες προτεσταντικές ιεραποστολές του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα στην περιοχή όπως, οι Αγγλικανοί, οι Προεσβυτεριανοί, οι Βαπτιστές κ.ά., δημιούργησαν νέες εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες εις βάρος μάλιστα των αρχέγων χριστιανικών Εκκλησιών.

3. Η σχέση των χριστιανών με τον αραβικό πολιτισμό

Ο εξαραβισμός των πληθυσμών της Μέσης Ανατολής δεν συνδέεται αποκλειστικά με την εμφάνιση του Ισλάμ τον 7^ο αιώνα. Κάποιες περιοχές ήταν ήδη αραβικές, όπως τα βασίλεια της Παλμύρας, της Πέτρας, της Έδεσσας στη Μεσοποταμία, ακόμη και αυτό της Χίρα που τοποθετείται στην Κούφα, στο Ιράκ. Σε αυτά τα βασίλεια κάποιοι είχαν αποδεχθεί το χριστιανισμό και είχαν αντικαταστήσει τα αραμαϊκά και τα συριακά με τα αραβικά. Πριν επομένως την άφιξη του Ισ-

λάμ, οι Άραβες χριστιανοί είχαν παίξει ρόλο στη διάδοση των αραβικών, όπως και της καλλιέργειας των μονοθεϊστικών αντιλήψεων⁹.

Στη συνέχεια, με την άφιξη του Ισλάμ, οι Άραβες χριστιανοί –με λιγότερες ή περισσότερες αντιστάσεις- υπήρξαν σύμμαχοι του χαλίφη κατά την κατάκτηση των περιοχών της Εύφορης Ημισελήνου (Ιράκ, Συρία, Παλαιστίνη) εις βάρος της Βυζαντινής αλλά και της Περσικής Αυτοκρατορίας. Η νέα αυτή δύναμη, η οποία αναδύθηκε από την έρημο, χρεωνιζόταν, για να ολοκληρωθεί, τη γνώση και την υποδομή (διοικητική, στρατιωτική, πολιτική, καλλιτεχνική κ.λπ.) των υποταγμένων χριστιανικών περιοχών και πληθυσμών. Οι χριστιανοί συνέβαλαν στην πολιτική οργάνωση του χαλιφάτου των Ομμαγιαδών αλλά και στην πολιτική οργάνωση όπως και στην πολιτιστική συγκρότηση του χαλιφάτου των Αββασιδών κατά τη διάρκεια του οποίου αναδύεται ο λαμπρός αραβικός πολιτισμός¹⁰.

Στο μέτρο όμως που η ισλαμο-αραβική κυριαρχία εγκαθίσταται, αφενός παρατηρείται ένας αυξανόμενος εξισλαμισμός των χριστιανών και αφετέρου εφαρμόζεται η Σαρία, ο ισλαμικός νόμος. Περνώντας από το στάτους της θρησκευτικο-πολιτικής ελίτ σε αυτό της κυρίαρχης θρησκείας των αστικών πληθυσμών, το Ισλάμ δημιουργεί τους δικούς του κοινωνικούς θεσμούς, στο πλαίσιο των οποίων οι μουσουλμάνοι οργανώνονται χωρίς να έχουν πλέον ανάγκη των μη μουσουλμάνων¹¹. Με τον εξισλαμισμό των κατακτημένων λαών, εφαρμόζεται και η Σαρία και, μαζί με αυτήν, το στάτους των dhimmah, (καθεστώς προστασίας) που αναγ-

⁹ Pierre Blanc, « La place des chrétiens dans les sociétés arabes : Histoire et actualité d'une longue quête », *Confluences Méditerranée* 66 (2008): 13-14.

¹⁰ Βλ. Habib Badr et al., *Christianity. A History in the Middle East*, Middle East Council of Churches, Beirut 2005, pp. 453-548.

¹¹ Όπως επισημαίνει ο Albert Hourani, *Histoire des peuples arabes*, Le Seuil, Paris 1993.

νωρίζει και προστατεύει τους χριστιανούς μαζί με τους εβραίους. Αυτό σημαίνει ότι γινόταν σαφής διάκριση μεταξύ των υπηκόων της ισλαμικής εξουσίας: των μουσουλμάνων, που αποτελούσαν την κυρίαρχη τάξη και έχαιραν όλων των προνομίων του χαλιφάτου, και των «λαών της Βίβλου», που αποτελούσαν υπηκόους, προστατευόμενους μεν (*dhimmi*), αλλά δεύτερης κατηγορίας. Έτσι, με την πάροδο των αιώνων, από τη μια πλευρά, η μη-μουσουλμανική χριστιανική πλειοψηφία μετατρέπεται σε φθίνουσα μειοψηφία και από την άλλη αντιμετωπίζεται ως υποτελής, με βάση τους θρησκευτικούς όρους «ανάγνωσης» του κόσμου από το Ισλάμ.

Το καθεστώς προστασίας λειτούργησε στην πράξη ως έλεγχος των μειονοτικών κοινοτήτων, καθώς εξασφάλιζε έσοδα από τον επιβαλλόμενο φόρο, τον λεγόμενο κεφαλικό φόρο (*jizyah*) και προσδιόριζε με ειδικές διατάξεις τη θέση υποτέλειας των χριστιανών (άσκηση συγκεκριμένων επαγγελμάτων, μη ανάληψη κάποιων πολιτικών και διοικητικών λειτουργιών, εφαρμογή αστικού δικαίου και πραγματοποίηση γάμων εντός της κοινότητας, μη χρήση πράσινου χρώματος, αλόγου, κλπ). Η κατάσταση αυτή αναπαράγεται και εμπλουτίζεται με την καθιέρωση των *μιλλέτ* από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία κυριάρχησε –με επιμέρους διαφοροποιήσεις- στον αραβικό κόσμο μέχρι τον 20^ο αιώνα. Οι διακρίσεις αυτές με την πάροδο του χρόνου θα οξυνθούν, θα δημιουργήσουν μια νέα θρησκευτική και πολιτική κατάσταση, η οποία θα οδηγήσει σε μια αντίληψη περί καθαρότητας του «οίκου του Ισλάμ» (*dar al-Islam*), που αντιπαρατίθεται στον «οίκο του πολέμου» (οι εκτός Ισλάμ), δυσχεραίνοντας τη διαβίωση και συρρικνώνοντας ακόμη περισσότερο τις χριστιανικές κοινότητες της Ανατολής¹².

¹² Βλ. Αγγελική Ζιάκα & Νίκη Παπαγεωργίου, «Οι χριστιανικές εκκλησίες στη Μέση Ανατολή. Προκλήσεις και προοπτικές», Εισήγηση στο 12^ο Διαχριστιανικό Συμπόσιο που πραγματοποιήθηκε από το Τμήμα Θεολογίας Α.Π.Θ. και το Instituto di

2. Η σύγχρονη παρουσία των χριστιανών στον αραβικό κόσμο: ζητήματα έρευνας

Η ανάδυση της νέας εποχής για τις αραβικές κοινωνίες συνδέεται με την αραβική αναγέννηση, η οποία εκφράζεται με την ιδεολογία του παναραβισμού και τη συγκρότηση των νεότερων εθνικών κρατών που προέκυψαν από τη διάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Είναι μια επίπονη διαδικασία η οποία πραγματοποιείται με ιδιαίτερους τρόπους από περιοχή σε περιοχή και υφίσταται πολλές διακυμάνσεις κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα. Η πορεία αυτή δεν ακολουθεί πάντα ομαλές δημοκρατικές διαδικασίες και πολλά καθεστώτα του αραβικού κόσμου εκπίπτουν σε μια διακυβέρνηση ολοκληρωτικού τύπου. Η τρέχουσα φάση αυτής της διαδικασίας συνδέεται με τη λεγόμενη «αραβική άνοιξη» και τα πολιτικά αιτήματα για εκδημοκρατισμό των πολιτικών καθεστώτων του αραβικού κόσμου.

Πού βρίσκονται οι χριστιανοί μέσα σε όλη αυτή τη διαδικασία; Ποιο ρόλο παίζουν στην αναγέννηση και τη συγκρότηση του νέου αραβικού πολιτισμού; Πώς συμβάλλουν στην ανάδυση της παναραβικής ιδεολογίας, στην εγκαθίδρυση των νέων αραβικών κοινωνιών αλλά και στην ίδρυση των αραβικών κρατών; Με ποιο τρόπο συμμετέχουν στο πολιτιστικό, κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, εκπαιδευτικό πεδίο; Επιπλέον, είναι Άραβες οι χριστιανοί και πόσο Άραβες είναι; Σε τι συνίσταται επιτέλους η αραβικότητα; Είναι θέμα γλώσσας ή και θρησκείας; Άραβες είναι όσοι ομιλούν την αραβική γλώσσα ή όσοι μετέχουν και της μουσουλμανικής θρησκείας; Και αν η θρησκεία είναι προσδιοριστικό της αραβικό-

Spiritualità della Pontificia Università Antonianum Roma, με θέμα, *Η Μαρτυρία της Εκκλησίας στο Σύγχρονο Κόσμο*, Θεσσαλονίκη 30 Αυγούστου – 2 Σεπτεμβρίου 2011.

τητας, τι σημαίνει άραβας χριστιανός; Αυτό συνιστά μια πρώτη δέσμη ερωτημάτων που μπορεί να συνοψιστεί σε ένα ερευνητικό θέμα: Η θέση των χριστιανών στο σύγχρονο αραβικό κόσμο και ο ρόλος τους στο σύγχρονο αραβικό πολιτισμό¹³.

Η μελέτη της θέσης και ιδιαίτερα του ρόλου των χριστιανών εμπεριέχει μια ιδεολογική ανάλυση, σύμφωνα με την άποψη κάποιων ερευνητών, καθώς άρρηκτα υπονοεί την ανάγκη «νομιμοποίησης» της παρουσίας των χριστιανών στην περιοχή και κινδυνεύει να τους «εργαλειοποιήσει», υπό την πίεση να αποδείξουν όχι μόνο τη χρησιμότητά τους στον αραβικό κόσμο αλλά και την αραβικότητά τους¹⁴. Παρά τις επιμέρους ενστάσεις, όμως, τις τελευταίες δύο δεκαετίες, ιδιαίτερα, υπήρξε άφθονη έρευνα πάνω σε αυτό το ζήτημα, η

¹³ Για παράδειγμα, Shaker Lu'Yaibī, *Al-fann al-islāmī wa-l-masīlīyya al-Ŷarabiyya*, Beirut 2001, Martin Tamcke, *Christen in der islamischen Welt: Von Mohammed bis zur Gegenwart*, München 2008, Sidney H. Griffith, *The Church in the Shadow of the Mosque: Christians and Muslims in the World of Islam*, Princeton 2008. Για την Ορθόδοξη Εκκλησία ιδιαίτερα, βλ. Sotiris Roussos, "The Greek Orthodox tradition: International politics, ethnicity and theological development in the Middle East", *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies*, 7/2 (2005), "The Emergence of Arab Nationalism and Greek Orthodox Church Networks in the Near East 1899-1947, in Minna Rozen (ed.), *Homelands and Diasporas: Greeks, Jews and their Migrations*, I. B. Tauris, London 2008, "Diaspora Politics, Ethnicity and the Orthodox Church in the Near East", *Journal of Eastern Christian Studies*, 61/1-2 (2009), "Eastern Orthodox Christianity in the Middle East" in A. O' Mahony and E. Loosley (eds.), *Eastern Christianity in the Modern Middle East*, London: Routledge, 2010, pp. 108-119, Konstantinos Papastathis, "Colonialism and Religious Power Politics: The Question of New Regulations within the Orthodox Church of Jerusalem during the British Mandate", *Middle Eastern Studies* 50/4 (2014): 589-605, "Orthodox Communal Politics in Palestine after the Young Turk Revolution (1908-1910)", *Jerusalem Quarterly* 56/57 (2013/2014): 118- 139, "Religious Politics and Sacred Space: the Orthodox Strategy on the Holy Places Question in Palestine, 1917-1922", *Journal of Eastern Christian Studies* 65/1-2 (2013): 67-95.

¹⁴ Βλ. Assaad Elias Kattan, «Christians in the Arab World: Beyond Role Syndrome», *The Ecumenical Review* 64/1 (2012): 50-53.

οποία καταδεικνύει τον πραγματικό ή και λειτουργικό ρόλο των χριστιανών στον αραβικό πολιτισμό¹⁵.

Ο ρόλος των χριστιανών στο κίνημα της αραβικής αναγέννησης (Nahda) υπήρξε πολυεπίπεδος και πολύμορφος. Το κίνημα δημιουργείται κατά βάση από μια ελίτ διανοουμένων (κυρίως στην ευρύτερη Συρία), στην πλειονότητά τους χριστιανών, οι οποίοι, περισσότερο από ό,τι οι μουσουλμάνοι συμπατριώτες τους, είχαν επαφή με τις φιλελεύθερες ιδέες και τα απελευθερωτικά κινήματα της Ευρώπης. Πρόκειται για ένα πνευματικό κίνημα, κατά κύριο λόγο, που επεδίωκε την αναγέννηση του αραβικού έθνους, και κατά δεύτερο, ένα πολιτικό κίνημα που επεδίωκε την απελευθέρωση των Αράβων από την οθωμανική κατάκτηση αλλά και από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις που είχαν διεισδύσει στην περιοχή για να αποδυναμώσουν το «Μεγάλο Ασθενή». Βάση αυτού του κινήματος αποτελούσε η γλωσσική και πολιτιστική ενότητα, η οποία θα επέτρεπε τη διάκριση πολιτικού και θρησκευτικού πεδίου αφενός και την υπέρβαση των θρησκευτικών διαίρεσεων αφετέρου εξαιτίας των οποίων υπέφεραν οι μειονότητες και ιδιαίτερα οι χριστιανοί. Έτσι, με το κίνημα αυτό, τίθεται το έθνος πάνω από την ούμα (κοινότητα), η αραβική ταυτότητα πάνω από τη μουσουλμανική¹⁶.

Η πνευματική αναγέννηση πραγματοποιείται με την καλλιέργεια της γλώσσας και της λογοτεχνίας και την ανάπτυξη του τύπου, πεδία όπου οι χριστιανοί παίζουν σημαν-

¹⁵ Βλ. Για παράδειγμα, Ελ Χασάν Μπιν Ταλάλ, *Ο Χριστιανισμός στον αραβικό κόσμο*, ό.π., Arcimandrite Ignace Dick, *Chrétiens en Syrie, Héritiers de l'Eglise antique au Coeur de l'Islam et à la pointe de l'Oecumenisme*, ³Alep 2005, Habib Badr et al., *Christianity. A History in the Middle East*, Middle East Council of Churches, Beirut 2005, A. O' Mahony and E. Loosley (eds.), *Eastern Christianity in the Modern Middle East*, Routledge, London 2010, Colin Chapman, "Christians in the Middle East – Past, Present and Future", *Transformation: An International Journal of Holistic Mission Studies* 29/2 (2012): 91-110.

¹⁶ Pierre Blanc, « La place des chrétiens dans les sociétés arabes : Histoire et actualité d'une longue quête », ό.π..

τικό ρόλο¹⁷, ενώ στο πολιτικό πεδίο επιδιώκεται η αναγέννηση του αραβικού έθνους, όπως εκφράζεται με την ιδεολογία του παναραβισμού. Η επικράτηση του παναραβισμού πήρε διάφορες κατευθύνσεις στη συνέχεια και η δημιουργία εθνικών αραβικών κρατών στηρίζεται σε διάφορα ιδεολογικά ερείσματα (φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός, μαρξισμός). Σε γενικές γραμμές όμως στηρίζεται στις αρχές του νεότερου έθνους – κράτους, το οποίο είναι κατά βάση κοσμικό και όχι θρησκευτικό. Η επικράτηση εθνικών κοσμικών καθεστώτων θα ευνοούσε τους χριστιανούς με το να αρθούν οι θρησκευτικές διακρίσεις και να αντιμετωπιστούν όλοι επί ίσοις όροις επί τη βάση των αρχών της σύγχρονης δημοκρατίας. Γι' αυτό δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι οι χριστιανοί, όπως εξ-άλλου και άλλες μειονότητες, πρωτοστάτησαν σε διάφορους πολιτικούς σχηματισμούς με λαϊκή (κοσμική) βάση (κόμμα Μπάαθ, κίνημα παν-συριασισμού, εθνικο-κοινωνικό συριακό κόμμα, κόμμα wafd στην Αίγυπτο, κατά βάση κοπτικό, μια τάση του λιβανέζικου εθνικισμού που εκφράζεται με τη Φοινικική Επιθεώρηση και έχει μαρωνιτική βάση, το Μέτωπο για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης).

Τελικά, όλα αυτά τα ιδεολογικο-πολιτικά σχήματα που επιδιώκουν να υπερβούν το κοινοτικό μουσουλμανικό μοντέλο μέσα από το εθνικό-πολιτικό μοντέλο οπισθοχωρούν υπό το βάρος διαφόρων παραγόντων που ευνοούν την άνοδο ενός πολιτικού Ισλάμ. Οι παράγοντες αυτοί είναι ποικίλοι: από τη μία πλευρά, η ήττα της Αιγύπτου από το Ισραήλ (1967) που θέτει σε αμφισβήτηση τον εθνικό φιλελευθερισμό, η κατάλυση της Σοβιετικής Ένωσης που στήριζε ιδεολογικά (και όχι μόνο) πολλά καθεστώτα της Μέσης Ανατολής, οι επιπτώσεις της μετα-αποικιοκρατίας στην περιοχή

¹⁷ Π.χ. ο Καλίλ Γκιμπράν στη λογοτεχνία, ή οι χριστιανικής ιδιοκτησίας μεγάλες εφημερίδες του Λιβάνου, Αλ Χιιάλ, Αλ Μοκκατάμ, Αλ Αχράμ.

(οικονομική εξάρτηση από τη Δύση, στρατιωτικές επεμβάσεις που δημιουργούν πολεμικές ή άλλες αναταράξεις, φτώχεια και υπανάπτυξη), καθεστώτα αυταρχικά και διεφθαρμένα, αλλά και η Ιρανική Επανάσταση (1979), από την άλλη πλευρά, καθώς και η άνοδος της Τζιχάντ στο Αφγανιστάν εναντίον των Σοβιετικών ευνοούν τη άνοδο του πολιτικού Ισλάμ. Η μετατόπιση του κέντρου βάρους του αραβικού κόσμου από τον εθνικισμό (κοσμικό παράγοντα) στον ισλαμισμό (θρησκευτικό παράγοντα) είχε σοβαρές επιπτώσεις στην παρουσία των χριστιανών στη Μέση Ανατολή και τη συμβίωσή τους με τους μουσουλμάνους συμπατριώτες τους. Στη συνείδηση των ισλαμιστών οι χριστιανοί «επανασυνδέονται» ιδεολογικά με τη Δύση και αντιμετωπίζονται συχνά ως ξένο σώμα.

Τα τελευταία χρόνια αποδεικνύονται ιδιαίτερα τραγικά για τους Άραβες χριστιανούς. Στις περισσότερες βέβαια χώρες τα βάσανά τους δεν αποτελούν εξαίρεση, αφού εξίσου επώδυνες καταστάσεις υφίστανται και οι συμπατριώτες τους μουσουλμάνοι. Και οι μεν και οι δε βιώνουν πολιτικές και θρησκευτικές καταπίεσεις, εμφύλιες και διεθνείς συρράξεις, οικονομική και πολιτική αβεβαιότητα. Οι χριστιανοί όμως, ως μέλη θρησκευτικών μειονοτήτων, είναι περισσότερο εύαλωτοι στη ρευστή πολιτική και κοινωνική κατάσταση της Μέσης Ανατολής και γίνονται αποδέκτες διώξεων, επιθέσεων και βίας, με αποτέλεσμα να εγκαταλείπουν τις πατρογονικές τους εστίες και να μεταναστεύουν μαζικά. Αν και μέχρι το 1945 αποτελούσαν το 20% των κατοίκων της περιοχής, σήμερα υπολογίζεται ότι έχει απομείνει ένα ποσοστό μικρότερο του 5%, ενώ υφίστανται έντονες πιέσεις ιδιαίτερα στη Συρία και την Αίγυπτο¹⁸.

¹⁸ Βλ. Gerardo Joffe, "Why Are Christians Disappearing from the Middle East?", http://www.factsandlogic.org/ad_133.html (πρόσβαση 20/6/2014)

Το μεταβαλλόμενο πολιτικό σκηνικό στη Μέση Ανατολή οδηγεί σε μια νέα δέσμη ερωτημάτων που αφορούν τώρα πια όχι απλώς το ρόλο των χριστιανών στην περιοχή, αλλά την ίδια την επιβίωσή τους. Όλοι οι ερευνητές συμφωνούν ότι το μέλλον των χριστιανών στη Μέση Ανατολή προβλέπεται δυσοίωνο. Το πρώτο ζήτημα που εντοπίζουν, το οποίο μάλιστα χαρακτηρίζεται ως απειλή για τη μακραίωνη παρουσία των χριστιανών στην περιοχή, είναι η μετανάστευση, η οποία έχει πάρει ανεξέλεγκτες διαστάσεις με αποτέλεσμα τον κίνδυνο αλλοίωσης της δημογραφικής και πολιτισμικής σύνθεσης του πληθυσμού της Μέσης Ανατολής¹⁹. Οι διαστάσεις του προβλήματος είναι τέτοιες, που οι σχετικές μελέτες και δημοσιογραφικές αναφορές μιλούν για «έξοδο» των χριστιανών από τις πατρογονικές τους εστίες στην αρχή του 21^{ου} αιώνα²⁰.

Το δεύτερο ζήτημα αφορά το μέλλον τους στο ρευστό και μεταβαλλόμενο σκηνικό της Μέσης Ανατολής και τη συμβίωσή τους με τους μουσουλμάνους συμπατριώτες τους. Η αύξηση της ψυχολογικής και δημογραφικής «ρευστότητας» δημιουργούν αισθήματα ανασφάλειας και αβεβαιότητας στις κοινότητες των Αράβων χριστιανών²¹. Η δραματική μείωση των χριστιανών συμβάλλει στην περιθωριοποίησή τους στην πολιτική και κοινωνική ζωή και συντελεί γενικότερα στην παρακμή των χριστιανικών Εκκλησιών

¹⁹ Οι ερευνητές συμφωνούν στο ότι πρόκειται για πραγματική «αιμορραγία». Βλ. Ουίλιαμ Νταλρίμπλ, *Ταξίδι στη σκιά του Βυζαντίου*, ό.π., Jean-Pierre Valognes, *Vie et Mort des Chrétiens d'Orient*, Paris 1994, Antoine Sfeir (dir), *Chrétiens d'Orient. Et s'ils disparaissaient?*, Bayard, Paris 2009.

²⁰ Βλ. Ελισάβετ Παστρίκου και Ειρήνης Ψυχάρη, «Η μεγάλη έξοδος των χριστιανών από τη Μέση Ανατολή», ό.π.

²¹ Βλ. Andrea Pacini (ed.), *Christian Communities in the Arab Middle East: The Challenge of the Future*, Oxford University Press, Oxford 1999, Georges Corm, «Où en est la présence chrétienne en Orient ?», *Confluences Méditerranée* (Chrétiens d'Orient) 66 (2008): 155-177.

της Μέσης Ανατολής²². Ποιο θα είναι το μέλλον τους στο σύγχρονο αραβικό κόσμο; Με ποιους όρους θα συμβιώσουν με τους μουσουλμάνους αυτοί που μένουν; Μπορούν να συνεργαστούν μαζί τους προς την κατεύθυνση της από κοινού συμβίωσης σε μια κοινή πατρίδα αλλά και να αναδείξουν την κοινή «μοίρα» χριστιανών και μουσουλμάνων σε αυτήν την περιοχή του κόσμου;²³.

Μια δεύτερη δέσμη ερωτημάτων δεν αφορά μόνο τις χριστιανικές Εκκλησίες της Ανατολής και την επιβίωσή τους, αλλά τις ίδιες τις κοινωνίες της Μέσης Ανατολής και το μέλλον τους. Χωρίς τους χριστιανούς προσοδευτικά εξαφανίζεται ο εθνο-θρησκευτικός πλουραλισμός που χαρακτήριζε τη Μέση Ανατολή, ενώ σε πολιτικό επίπεδο, παραμένει ανοικτή η πρόκληση του εκδημοκρατισμού της. Οι χριστιανοί πρωτοστάτησαν σε πολλές περιπτώσεις στην πορεία εκδημοκρατισμού και απετέλεσαν τη μαγιά της *laïcité* σε κάποιες περιοχές. Έτσι η συνεχιζόμενη παρουσία τους, στο πλάι των συμπατριωτών τους μουσουλμάνων, μπορεί να λειτουργήσει ακόμη μια φορά ως μαγιά εκδημοκρατισμού και διάκρισης του θρησκευτικού από το πολιτικό πεδίο, καθώς και υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μεταξύ των οποίων και το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας²⁴. Οι τοποθετήσεις προγενεστέρων και σύγχρονων μουσουλ-

²² Βλ. Joseph Maila, “Réflexions sur les chrétiens d’Orient”, *Confluences Méditerranée* 66 (2008) : 191-204.

²³ Βλ. ενδεικτικά, Τάρεκ Μίτρι, «Σκέψεις για τις σχέσεις Ορθοδόξων χριστιανών και μουσουλμάνων», στο Παντελής Καλαϊντζίδης & Νίκος Ντόντος (επιμ.), *Ισλάμ και φονταμενταλισμός. Ορθοδοξία και παγκοσμιοποίηση*, Ίνδικτος, Αθήνα 2004, σελ. 65-79, Henri Chamussy, “Le dialogue islamo-chrétien au Moyen-Orient”, *Confluences Méditerranée* 66 (2008): 179-190, Andrea Zaki Stephanous, *Political Islam, Citizenship, and Minorities: The Future of Arab Christians in the Islamic Middle East*, University Press of America 2010.

²⁴ Όπως επισημαίνει ο Pierre Blanc, “La place des chrétiens dans les sociétés arabes. Histoire et actualité d’une longue quête », *Confluences Méditerranée* (Chrétiens d’Orient) 66 (2008) : 9-25, p. 10.

μάνων διανοουμένων έχουν σημασία, καθώς θεωρούν ότι με τη συρρίκνωση των χριστιανικών κοινοτήτων των περιοχών τους, φτωχαίνει ο πολιτισμός και η ιστορία τους, και χάνεται το αγαθό της πολυ-κοινοτικής συνύπαρξης²⁵.

Το νέο πολιτικό τοπίο της Μέσης Ανατολής με την έκρηξη της λεγόμενης «αραβικής άνοιξης», γίνεται ακόμη πιο εύθραυστο και οι ισλαμιστές δεν μπορούν να διασφαλίσουν εκεί την παρουσία των χριστιανών²⁶. Παρά την ανομοιογένεια της στάσης του πολιτικού Ισλάμ απέναντι στους χριστιανούς, και την κατά τόπους συνεργασία μαζί τους, οι τελευταίοι αισθάνονται να «απειλούνται» και εγκαταλείπουν, εθελούσια ή καταναγκαστικά, ακόμη περισσότερο τη γενέθλια γη. Μειώνονται έτσι οι προσδοκίες των ντόπιων χριστιανών για ένα κοινό πεπρωμένο με τους μουσουλμάνους συμπατριώτες τους.

Η «αραβική άνοιξη» θέτει νέα ερευνητικά ζητήματα όχι μόνο σχετικά με το μέλλον των αράβων χριστιανών αλλά και με το μέλλον των αραβικών κοινωνιών. Η έξοδος των Παλαιστίνιων χριστιανών, ο φόβος των Ιρακινών χριστιανών, η πικρία των Λιβανέζων χριστιανών, η ανασφάλεια των Κοπτών και η αβεβαιότητα των Σύριων χριστιανών

²⁵ Βλ. Αγγελική Ζιάκα & Νίκη Παπαγεωργίου, «Οι χριστιανικές εκκλησίες στη Μέση Ανατολή. Προκλήσεις και προοπτικές», *ό.π.*

²⁶ Βλ. ενδεικτικά, Μαρία Αντωνιάδου, «Χριστιανοί εν διωγμώ», *Το Βήμα*, 28 Απριλίου 2013, σ. Α36, Ελισάβετ Πατρικίου, «Αραβική άνοιξη, χριστιανικός χειμώνας», *Το Βήμα*, 28 Απριλίου 2013, σ. Α37, Σταύρου Τζίμα, «Συνεχίζεται το κύμα φυγής χριστιανών στη Μ. Ανατολή», *Η Καθημερινή*, 29 Σεπτεμβρίου 2013, σ. 18, Ronald Flamini, "Forced Exodus: Christians in the Middle East", in <http://www.worldaffairsjournal.org/article/forced-exodus-christians-middle-east> (πρόσβαση 20/6/2014), Alissa Scheller & Antonia Blumberg, "How Christianity Is Disappearing In The Middle East In One Chart", http://www.huffingtonpost.com/2014/05/23/chart-christianity-middle-east_n_5378582.html (πρόσβαση 20/6/2014), Justus Reid Weiner, "Middle East Christians: Battered, Violeted and Abbused, Do the have any chance of survival?", <http://jcpa.org/article/middle-eastern-christians-battered/#sthash.X25OuIT4.dpuf> (πρόσβαση 20/6/2014).

επηρεάζουν επίσης τους μουσουλμάνους. Οι χριστιανοί πρωτοστατούν σε πολλές περιπτώσεις, όπως στην Αίγυπτο, στις τελευταίες πολιτικές διεκδικήσεις, αλλά αντί για τον εκδημοκρατισμό προκύπτει μια ιδεολογική – θρησκευτική σκλήρυνση των απελευθερωτικών καθεστώτων. Η τρέχουσα μεταβατική κατάσταση πού θα οδηγήσει; Θα κινηθεί προς το παραδοσιακό κοινοτικό μοντέλο, με τον κίνδυνο πάντα να δημιουργούνται ρήξεις μεταξύ των κοινοτήτων ή με τον κίνδυνο να επιστρέψουν οι χριστιανοί στο καθεστώς των *dhimmi*, των δευτέρας κατηγορίας πολιτών, όπως φοβούνται οι ίδιοι; Θα οδηγήσει προς την επικράτηση του ισλαμισμού και τον κίνδυνο επιβολής της Σαρία ή θα στραφεί προς τις κοσμικές δημοκρατίες, οι οποίες έχουν ως βάση την ισότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων; Ανάμεσα στην οθωμανική αντίληψη των «προστατευόμενων» και την κοσμική αντίληψη περί θρησκευτικής ουδετερότητας, η σημερινή κατάσταση θα σημάνει επάνοδο κατά κάποιον τρόπο στην ισλαμική διακυβέρνηση χωρίς τη διασφάλιση της «προστασίας»;

Οι ίδιοι οι χριστιανοί «ψηφίζουν» υπέρ του εθνικισμού, με την ελπίδα ότι θα υπερβούν το κοινοτικό μοντέλο και θα εντάξουν τη θρησκευτική ταυτότητα σε ένα ευρύτερο δημοκρατικό πλαίσιο πολιτικής ιθαγένειας. Θεωρούν τους ίδιους και τις κοινότητές τους ως αναπόσπαστο μέρος του αραβικού κόσμου και προτάσσουν την πολιτική τους ταυτότητα έναντι της θρησκευτικής, διότι η πρώτη ενισχύει την αντιμετώπισή τους ως ισότιμα μέλη – πολίτες των νέων αραβικών κρατών. Πολύ συχνά, βέβαια, αυτό που διακυβεύεται δεν είναι η σχέση μεταξύ της μουσουλμανικής πλειοψηφίας και της χριστιανικής μειοψηφίας, αλλά το κοινό αίτημα για δι-

καιοσύνη, πολιτική συμμετοχή, ανθρώπινα δικαιώματα και εθνική αξιοπρέπεια²⁷.

²⁷ Η προβληματική αναφορικά με το μέλλον των χριστιανών στη Μέση Ανατολή αναπτύχθηκε επίσης στη Στρογγυλή Τράπεζα που οργάνωσε η Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου με θέμα: «*Το παρόν και το μέλλον των χριστιανών στη Μέση Ανατολή υπό το φως των πρόσφατων εξελίξεων στον αραβικό κόσμο*», 30 Μαρτίου 2013. Στη συζήτηση συμμετείχαν: ο Επίσκοπος Πύργου Elias Toumeh, Πατριαρχείο Αντιοχείας (Συρία), ο Dr Hanna Grace, Βουλευτής του Αιγυπτιακού Κοινοβουλίου (Αίγυπτος), ο Antoine Courban, Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Saint Joseph, Βηρυτός (Λίβανος) και ο π. George Massouh, Διευθυντής του Κέντρου Ισλαμοχριστιανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μπαλαμάντ (Λίβανος).